

KEMÉNY ISTVÁN

A modern európai társadalom középkori gyökerei¹

E tanulmány kiindulópontja, hogy a modern ipari társadalom előfeltételei a középkorban teremtődtek meg. A technikai, gazdasági, társadalmi változás szociológiájában a legfontosabb történelmi tapasztalat az európai középkor.

Az Európán kívüli civilizációkban ebből a szempontból két fontos jellemvonást figyelhetünk meg. Az egyik a technika igen lassú fejlődése. Sőt többet mondhatunk: stagnálása. Valamennyi Európán kívüli civilizációban megfigyelhető az a jelenség, hogy a termelés technikája hosszú korszakokon át lényegében változatlan marad. Aztán az adott társadalom összeomlása következik be – rendszerint nomád hódítás következtében. A meghódított társadalom romjain a hódító nomádok hatására új társadalom jön létre, melynek szervezete rendkívüli módon hasonlít a meghódított társadaloméhoz, de attól mégis néhány vonásban különbözik: technikája, termelési szervezete legalább néhány ponton ütőképesebbé vált. A termelési technikának és a társadalomszervezetnek minden átalakulása ilyen összeomláshoz és újrakeletkezéshez fűződik, és szinte általános törvényszerűségnek látszik, hogy a társadalmak fejlődése nem belső erőforrásokból, hanem különböző társadalmak egymásra hatásából ered.

A másik jellemvonás a technikai találmányok sorsára vonatkozik. Egyrészt igen sok találmányról megállapítható, hogy kiaknázatlanul marad, s bár a termelésben felhasználták, nem azon a módon, ahogyan azt az európai fejlődésben megszoktuk. Másrészt igen sok találmánynak az a sorsa, hogy feltalálás után veszendőbe megy.

Az Európán kívüli társadalmaknál tehát igen kicsi a képesség az adott találmányok kiaknázására, de még továbbörökítésére is. Az európai társadalom gyors továbbfejlődését és e fejlődés folytonosan megújuló jellegét két fontos társadalmi szervezeti vívmánnyal kell indokolnunk. Az egyik: az európai társadalomnak a kora középkortól kezdve megvoltak a társadalomszervezeti módszerei ahhoz, hogy minden új találmányt azonnal társadalmi vívmánnyá alakítson, továbbörökítését, fejlesztését

¹ A tanulmány forrása a Kemény István *Szociológiai írások* című kötetben (Replika Könyvek, Szeged, 1992) megjelent *Társadalmi struktúra, társadalmi technika, társadalmi változás* című írás. Az eredeti tanulmány első oldalán szereplő szöveget (63. o.) elhagytuk, mivel úgy ítéltük meg, hogy ez a pár bekezdés idegen a tanulmány voltaképpeni tárgyától. A szerző talán a megírás idején aktuális konferencia túlzottan általános témájának részeként volt kénytelen keretezni írását. A tanulmány tartalmának megfelelően ezért a címet is megváltoztattuk. Az e megfontolások alapján készült szöveget Havas Gábor és Kertesi Gábor dobozta. – A szerk.

és messzemenő kiaknázását teljes mértékben biztosítsa. A másik: az európai társadalomnak kezdettől fogva megvoltak a társadalomszervezeti módszerei ahhoz, hogy ne legyen szüksége a továbbfejlődéshez a más társadalmakkal való kölcsönhatásra, hanem belső erőforrásokból fejlődjék.

A középkori technika gyors és permanens fejlődésének okait a középkori társadalom belső szervezetében kell keresnünk. Ez a társadalom mindenekelőtt paraszti társadalom. Ez nem azt jelenti, hogy van parasztsága, hanem hogy kezdetben egész dolgozó osztálya parasztság. A középkori parasztság elsősorban abban különbözik minden más parasztságtól, hogy magába öleli a középkor valamennyi fizikai dolgozóját, a vadászokat, halászokat, pásztorokat és az ipari dolgozókat is.

A másik alapvető különbség, hogy később maga a parasztság válik két – mezőgazdasági és ipari – osztályra. Kitermeli magából a tőle fokozatosan elkülönülő városi polgárságot, mellyel kapcsolata soha meg nem szakad, melyet állandó létszámbeli utánpótlással lát el. Fegyveres harcaiban fegyverrel vesz részt, s a városi polgárság szabadságáért vívott harcának maga is haszonélvezője, s azon a piacon látja el élelemmel és nyersanyaggal, melyen a paraszt és a polgár a gazda. Azok a kora középkori, majd késő középkori iparosok, akiket élelmiszerekkel és nyersanyaggal a paraszti árutermelés lát el, kezdetben maguk is parasztok, iparos munkakörüket, életformájukat és egzisztenciájukat ugyanúgy kezelik, mint a parasztok a maguk életformáját. A későbbiekben a városba költözött iparosok önálló osztállyá különülnek el, de szaporodásuk, létszámbeli és anyagi gyarapodásuk továbbra is a parasztság „kirajzásából” táplálkozik, tagjaikat parasztok soraiból toborozzák.

Az európai városok nem etnikai közösségként keletkeznek (mint az antik városok), és nem is adminisztratív központok formájában (mint a keleti városok). Kialakulásuk és fejlődésük a munkamegosztás fejlődésének köszönhető, mely az ipari, kereskedelmi, igazgatási és szellemi funkciókat fokozatosan elkülöníti és a városban tömöríti. A munkamegosztás egyenletes fejlődése során ez az elkülönülés teljessé válik, az ipar teljes mértékben elkülönül a mezőgazdaságtól, a város a falutól, ami az ázsiai és antik társadalmakban sohasem következett be. A városi fejlődés minden egyes lépése emel és javít a parasztok sorsán, életszínvonalukat emeli, kötöttségeiket lazítja. A paraszti fejlődés minden egyes lépése ugyanakkor elősegíti a városok létszámbeli, gazdasági és politikai erősödését.

Nyugat-Európa jobbágyainak az egész középkoron át volt költözési joga, ha nem is teljesen. Az új történetírói felfedezések újra és újra módosítják képünket a középkor egy-egy századáról és egyes országairól. A lényeg azonban változatlan marad: bárhogy tiltsák vagy engedélyezzék egyes korszakokban törvények és rendeletek a jobbágyok szabad költözését, a gyakorlatban kisebb vagy nagyobb mértékben mindig költöznek parasztok egyik faluból a másikba, vagy ami még fontosabb, faluról városba, hiszen valamennyi középkori város elköltözött parasztokból alakult ki, fejlődött egyre nagyobbá.

Indiában és Kínában a kézműves magasabban áll, mint a paraszt, de a két osztály között nincs átmenet. A kínai és indiai paraszt nemcsak kasztjának rabja, hanem a helyi közösségnek is, amelyben született: a falu minden terhéért, tartozásáért, tetéért közösen felel; az ázsiai parasztságnak nincs módja arra, hogy újabb és újabb

csapatokat bocsásson ki magából, melyek – előőrsként – magasabb életszintet, több szabadságot, előnyösebb pozíciót hódítanak el maguknak. Maradni vagy kihullani, a faluközösség parasztjainak nincs más választása.

Az antik parasztságnál más a helyzet. Az antik paraszt egyben katona is, törzse vagy városa harci és termelői szervezetének tagja. A parasztból sohasem lehet kézműves, mert ez társadalmi süllyedést jelentene. Paraszt marad, vagy eltartott nincstelenné válik. Az európai parasztság mint szociológiai állapot az addigi társadalmi fejlődésben ismeretlen, nyitott állapotot jelentett: a foglalkozás, a tulajdon, az életforma szabad, mozgékony, változtatható mivoltát.

A nyugat-európai feudalizmus parasztsága a társadalmat eltartó termelőket foglalta magába, a termelés funkcióját látta el, szemben azokkal az osztályokkal, amelyek igazgatási, katonai és egyéb, később tárgyalandó funkciókat végeztek. Az egyetlen társadalom a kora középkori Nyugat-Európa társadalma volt, amelyre teljes mértékben ráillik ez a mondat: *a parasztság tartotta el.*

Miért tartotta el, miért vetette alá magát ennek a ténszerűségnek? Nem azért, amiért a keleti társadalmak parasztja vagy az állam által szervezett műhelyekben dolgozó kézművesek. Minden keleti társadalom parasztságára elsőrendűen jellemző, hogy kényszermunkás. Helyhez kötött, adósrabszolga (elsősorban az állammal szemben), közmunkára kötelezett és így tovább. Menekvési lehetősége nincs, a paraszttal szemben álló hatalmak könyörtelenek és hajthatatlanok. A kora középkor parasztja szabadon mozog, házához, földjéhez, foglalkozásához, egész életrendjéhez nehezen sérthető joga van, bármikor fölkerekedhet, és a városba vagy szabad, még meg nem művelt területekre költözhet. Miért vállalja tehát ezt az eltartási feladatot?

Kényszerűségből, de valamilyen más, nem közvetlen kényszerűségből. Az ipusztuáliás civilizáció bérmunkásosztálya is vállalja ezt a feladatot: az éhség hajtja rá. A kora középkor parasztját más természetű kényszer hajtja: a saját parcelláján, maga gazdájaként élő paraszt a termelés (és vele saját személye, otthona, foglalkozása) biztonsága érdekében mintegy szerződést köt azokkal a hatalmakkal, amelyek neki ezt a biztonságot nyújtják.

Ez a szerződés szabályos csereaktus, a paraszt dézsmával és robottal fizet, a kiváltáságos osztály pedig biztonsággal. A parasztok termelői feladatukat tehát nem azért látják el, mert erre őket közvetlen erőszakkal kényszerítik, hanem azért, mert mint saját földjükön dolgozó magántulajdonosok aránylag kedvező megélhetéshez és emberi életlehetőségekhez jutnak azon az áron, hogy a fölöttük álló felső társadalommal szemben a hűbéri kötelezettségeket vállalják. Az így létrejött csere igen aránytalan volt. A parasztok védelmet kaptak azoktól az uraktól, akik tulajdonképpen maguk jelentették a veszedelmet. Cserébe jelentékeny adót és szolgáltatást kellett vállalniok, ezen túlmenően személyes szabadságuk egy részéről is le kellett mondaniok. De mégis szerződés volt. Olyan szerződés, amely – mint láttuk, és még látni fogjuk – emberi életlehetőségeket biztosított a parasztoknak, lehetőséget az emberi életre, a továbbfejlődésre – a termelési és az életkeretek kitágítására –, az elköltözés útján való fel szabadulásra, lehetőséget az egész osztálynak a kollektív és fokozatos felemelkedésre, majd a teljes felszabadulásra. Ez a szerződés tehát „társadalmi szerződés” volt, egyes akaratokból létrejövő, de valójában osztályok megállapodása.

A feudális kisparcella birtokosa – meghatározott robot és adó fejében – fennmaradó termésével szabadon rendelkezett, családi életét, lakóházát, gazdaságát biztonságosan a magáénak mondta, érdemes volt termelnie, érdemes volt életformája kiterjesztésére törekednie.

Hogy az antik rabszolgával szemben a kora középkori jobbágy helyzete előnyös, hogy a rabszolgához képest szabadnak mondható, az magától értetődik. Ugyanez a helyzet azonban, ha helyzetét az ázsiai társadalmak parasztjával hasonlítjuk össze. Az nem hagyhatta el helyét – erre gondosan vigyázott a despotikus államhatalom, az évszázados szokás és a község, melynek elemi érdeke volt, hogy a nyomasztó közös terhek alól senki se bújhassék ki –, termékefeleslegével teljes mértékben az államhatalom helyi és központi szervei rendelkeztek, neki csak annyi maradt, amennyi életének egyszerű reprodukálásához elegendő volt. Ugyanakkor közmunka-kötelezettségei mérhetetlenül nagyok voltak, s a társadalom vagy az uralkodó osztály érdekeinek szolgáltatában bármikor kiragadhatták szokásos körülményei közül, hogy rabszolgamunkára alkalmazzák. Az egyén teljesen kiszolgáltatott volt mind azzal a közösséggel szemben, amelynek tagja volt, mind az államhatalommal szemben, lelegelebbség jogai is hiányoztak, és a személyiség kiművelésére semmiféle lehetősége nem nyílt. Ha az ázsiai parasztokat szolgáknak nevezzük, a kora középkor parasztjait semmiképp sem mondhatjuk annak. Mai szempontból nem szabadok, de minden előző állapothoz képest annak mondhatók, és a mai szabadságunk elemei tulajdonképpen a középkorban születtek meg.

Történelmileg és szociológiailag a legfontosabb számunkra, hogy ez az életforma *nyitott* volt.

Mit értsünk ezen? Elsősorban azt, hogy a középkori parasztra nehezedő robot- és dézsmaterhek évszázadokon át alig változtak, s ennek folytán a fokozatosan tökéletesedő termelési technikából eredő nagyobb termelési eredmények a paraszt kezén maradtak, az árutermelés és a városi fejlődés anyagi alapjává lettek.

Másodsorban azt, hogy a középkor évszázadai alatt kezdettől fogva és mindvégig magántulajdonban volt a házhely, és hogy a lakás sérthetatlensége a későbbi személyi szabadságjogok alapja és kiindulópontja volt.

Harmadsorban azt, hogy a parcellához való jog – melyet a szokás szentesített – a későbbiekben a polgári magántulajdon alapjává lett, és a felvilágosodás idején ezt az évszázadokon át a szokás és hagyomány által szentesített egzisztenciális jogot – melyhez minden európai ember évszázadokon át hozzászokott, és végül természet adta lételemének tekintett – a tulajdonhoz való jog elemi követelményének alakjában fogalmazták meg.

Negyedsorban azt, hogy a parcellához való jog valójában nemcsak a parcellához való jogot jelentette, hanem egy meghatározott munkakörhöz, egy egész életformához való jogot, melyet megint a szokás szentesített, melyet évszázadokon át szabálynak tekintettek – a paraszti egzisztencia megsértése a földesurak részéről minden esetben szabálysértés volt, s a kor köztudata ezt így is könyvelte el –, s amelyből megint csak a felvilágosodás idején a munkához való jog követelése származott.

Ötödsorban azt, hogy a munkakörnek és az egzisztenciának ezt a jogát Nyugat-Európa országaiban az egész középkoron át folyton bővülő valaminek tekintették. Ha

a paraszt irtásföldön telepedett le, ehhez az irtásföldhöz neki és leszármazottjainak nehezen sérthető joga volt. Ha az egyik fia az örökölt parcellán gazdálkodott tovább, másik fia új földet tört fel, akkor ehhez az új földdarabhoz fűződő jogot megint lényegében sérthetetlennek tekintették. Ha az irtásföldön szőlőt telepített, ettől a pillanattól kezdve szőlősgazdának tekintették, s előbb a szokás, majd az okiratok úgy kezelik életformáját, mint szőlősgazdát. Ha a körülmények folytán kézműves-foglalkozást választott magának, lakatos lett, ács vagy asztalos, a továbbiakban mint ilyen szerepelt, s az egész életforma mint olyan öröklődött tovább. A paraszt ettől a pillanattól kezdve a szokás és az okiratok szerint a társadalomszervezetben a lakatos, az asztalos, az ács szerepét játssza, házával, műhelyével, mesterségének összes kellékével, a vele járó jogokkal és kötelességekkel együtt.

Ha a kézművesmester egyik fia az apja foglalkozását követte, a másik pedig új, már meglévő vagy születő foglalkozásra adta magát, azt, hogy ilyen foglalkozást űz, senki sem akadályozta meg, ellenkezőleg, a tényt magát jónak tekintették, az illető munkakörhöz való elidegeníthetetlen és továbbörökíthető jognak.

A munkához és a biztosított életformához való jog – a szocializmus egyik alapvető követelménye – megint olyan jog, melynek elemei a középkorban születtek meg. Az európai emberiség fejlődésének meghatározott időszakában ezt a követelést forradalmi követelésként terjesztették elő, de a munkások minden időben magától értetődőnek és természetesnek tartották. Ma mindnyájan magától értetődőnek és természetesnek tekintjük, az emberi személyiség elidegeníthetetlen jogának és tartozékának, de ez az érzés maga is történelmi produktum, mint ahogy az emberi személyiség is az. A munkához, az élethez, az egzisztencia biztosításához, a lakóhely sérthetetlenségéhez fűződő jogok a kora középkor évszázadaiban csírázó formájukban jelentkeztek, az emberi élet olyan tartozékaiként, melyeket általánosított formában abban az időben senki sem fogalmazott meg, olyan jogokként, melyeket sok esetben megsértettek, melyeket jogi, állami szankció nem biztosított, de mégis megszülettek, és a szokás az idők során természetesnek kezdte tekinteni őket. Nem kifejtett jogokként keletkeztek, hanem helyi jogokként, minden vidéken, minden társadalmi rétegben más és más alakban, ahogy abban az időben az emberi személyiség is csak gyermekkorát élte.

Az embereknek minden korszakban és minden társadalomban termelniük kellett, és termelés közben azokból az eszközökből és eljárásokból kellett kiindulniuk, amelyeket elődeik hagytak rájuk. Ezt a hajlamot és törekvést is természetes adottságként kell elfogadnunk, hogy az emberek önkéntelenül is az eszközök és eljárások tökéletesítésére törekednek, egyrészt, hogy kedvezőbb eredményekhez, nagyobb haszonhoz jussanak, másrészt, hogy megkönnyítsék munkájukat. Szinte azt is mondhatnók: az lenne a természetes és törvényszerű, hogy a technika minden korszakban és minden társadalomban gyors és permanens fejlődésen menjen keresztül.

A technika szociológiai összefüggéseit elsőnek egy magyar történész, Hajnal István tárta fel.

Elszórt tanulmányaiban olyan alapvető fontosságú módszertani elveket fejtett ki, ezeknek néhány esetben mindig szemléletes alkalmazását is nyújtva, hogy lehetővé válik számunkra eredményeinek felhasználása, és megkísérelhetjük továbbfejlesztésüket is.

Minek köszönhető, hogy egyik korszakban és egyik társadalomban a technika tovább fejlődik, míg a másik korszakban és a másik társadalomban ez a fejlődés elmarad? Ennek magyarázatát Hajnal két elvben véli megtalálni. Az egyik kivétel nélkül mindenkre jellemző, hogy munka közben valamiféleképpen módosít az örökölt eljárásokon és munkafogásokon: „Mindenki, aki az eke szarvát megfogta, valamit alakít is rajta.”² Ezek a módosítások csak akkor lehetnek lényegeseek, csak akkor lehetnek igazán előrevivők, ha a munkáját végző ember munkájában legalább bizonyos mértékig ki tudja fejteni önmagát, ha lehetővé válik számára, hogy egyéniségét beleadja a munkába, ha a munka feltételei olyanok, hogy érezheti képességei kibontakozását, készségei fejlődését, emberi mivoltának gazdagodását.

Hajnal ezzel kapcsolatban igen gyakran él művelődéstörténeti analógiákkal, és utal arra a fejlődésre, amelynek során egymást követő nemzedékek az írást, a hangjegy-írást, a hangszerkészítést vagy az egymást követő és kibontakozó művészeti technikákat és formákat tökéletesítették.

Ma – szerte a világban – elég sok szó esik arról, hogy a modern civilizációban a munka lélektelen robottá válik, holott az ember számára a természetes helyzet az, hogy a tárgyak átalakítása közben önmagát is kicsiszolja, készségeit, értelmét, egész belső világát kifejleszti. Ha alkotómunkára gondolunk, rendszerint a jelentékeny műalkotásokra szoktunk hivatkozni, illetőleg az ilyen műalkotásokat létrehozó művészek alkotómunkájára. Azonban nem lehet mindenki nagy zeneszerző vagy író. És ha azt mondjuk, hogy az esztergályos leljen annyi kielégülést a munkájában, mint Beethoven nagy szimfóniáinak megalkotásában, akkor nagyon szépet mondunk, de nem igazat.

Hajnal egyik érdeme (s ez az érdeme nemcsak szociológiai, hanem etikai is, ha ugyan a két dolgot el lehet egymástól választani), hogy az alkotómunkának szociológiai értelmet adott, olyan megformulázást, mely ezt tömegjelenséggé avatja. Művelődéstörténeti analógiáiban sohasem a nagy előadóművészek bámulatos teljesítményeiről beszél, hanem mindig az előadás olyan technikai fogásairól, melyek tovább építhetők, és nemzedékek kincsévé válhatnak.

Sohasem a nagy műalkotás létrejöttét vizsgálja, hanem azokat a formai újításokat, melyeket az egyes művészek kézzől kézre adhatnak egymásnak. A lángész napóleoni teljesítményeiről általában fanyalogva szól, számára mindig az a vívmány az értékes, melyet egész embercsoportok vehetnek át, hogy az megkönnyítse munkájukat, egyszerűbbé vagy szebbé tegye életüket. Művelődéstörténeti analógiái természetesen csak arra szolgálnak, hogy megvilágítsák: a szociológus és a történész számára az alkotómunkának az a fajtája az érdekes, amely sokszor alig észrevehető módosításokban, újításokban nyilvánul meg, de mindenképpen olyanokban, amelyek egyrészt közkinccsé tehetők, másrészt működési elvük olyan, hogy használatuk a velük élő emberek készségeit fejleszti. Hajnal tehát a középkori technikai fejlődés egyik magyarázatát abban látja, hogy az adott társadalom a parasztok és kézművesek számára lehetővé tette, hogy bár korlátozott értelemben, de alkotómunkát végezzenek.

Ezen a ponton már megértjük, hogy a szociológiai állapot leírása miért olyan fontos a technikatörténészek számára.

² Hajnal István: Történelem és szociológia. *Századok*, 1939, 20. o.

Ha az előzőekben azt mondtuk, hogy a kora középkorban a társadalomszervezet a paraszt és a kézműves munkakörét teljes egzisztenciának kezelte, aki az általa végzett munkára teljes életformát építhetett rá, akkor legalább részben már választ adtunk arra a kérdésre, hogy miért fejlesztette a termelés technikáját, vagyis a technikai fejlődést szociológiai okokkal magyaráztuk.

Mindez azonban nem elegendő: elengedhetetlen az is, hogy az így létrejött vívmányok terjedjenek. A terjesztés lehetőségei megint az egész társadalom felépítésétől függenek. Valójában az egész társadalom egyetlen egységes üzemnek tekinthető, mely együttes működésével tartja fenn és fejleszti tovább önmagát. A továbbfejlődés lépései nem képzelhetők el úgy, hogy egy invenciózus feltaláló jelentékeny találmánya egy csapásra forradalmasítja a társadalom egész termelését.

Ha a kézművesműhelyben az egymást követő nemzedékek tapasztalatainak felhalmozása valamilyen eljárást részeire bontott, lehetőség nyílt arra, hogy az elkülönült részműveletek önálló mesterséggé alakuljanak, és ilyen módon örökítődjének tovább. A részműveletek önállósodását, a mesterségek sokasodását megint nem izoláltan kell elképzelnünk, hanem úgy, mint valamennyi iparágra, valamennyi mesterségre vonatkozó, tömeges társadalmi folyamatot. A megoszlás útján való sokszorozódás az egész társadalomra kiterjedt, az egész társadalmi termelés hatékonyságának viszonylag egyenletes növekedését biztosította, ami az egyes termelők életében új és új fogyasztó piacok, új és új kereslet alakjában jelentkezett. Mindennek természetesen előfeltétele volt a paraszti és a kézművesi életforma nyitottsága és kölcsönös kapcsolata. Ez megnyilvánult részben abban, hogy – mint már említettük – egyre több és több paraszt költözött a városokba, tehát a parasztság fokozatosan kialakította önmagából az ipari termelőket és a városi lakosságot, másrészt abban, hogy a megnövekedett paraszti termelés elsősorban a városi lakosságnak nyújtott élelmiszereket és nyersanyagot, a sokasodó és termelésüket fokozó kézművesek pedig elsősorban a parasztokat látták el egyre több és egyre jobb eszközzel.

Történelemlkönyvekben sokszor olvasunk arról, hogy az antik társadalom bukásával mintegy összeomlott a városi civilizáció és a kézműves termelés.

Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy az antik város kézművese a virágzás évszázadaiban elsősorban luxusszükségletekre termelt, míg a középkor kézművese tömegszükségleteket elégített ki. Nincs módunk mennyiségi összehasonlításra az ipari termelés volumenét illetően, de minőségileg világos, hogy az egész társadalom szempontjából nézve az ipari technika magasabb fokának kell tekintenünk a tömegszükségletek kialakulására épülő ipart, mint a luxusipart.

Ez a fejlődés csak az antik társadalom romjain jöhetett létre. Az emberiség történetében az antik társadalom hozza létre a magántulajdont és a kis családi gazdaságot, bár az antikvitásban ez a magántulajdon a városi polgárjoghoz volt kötve. Az emberiség történetében az antik fejlődés hozott létre először olyan termelési és társadalmi szervezetet, mely az egyéni termelőt és vállalkozót önállóvá tette, függetlenné mind az ősi, törzsi közösségektől, mind pedig az Európán kívüli civilizációkból ismerős, az összes termelési helyek tulajdonosaként fellépő, despotikus államhatalomtól.

Az antik fejlődés a Római Birodalom felvirágzásának évszázadaiban kiterjedt arra a területre, amelyen a középkori európai civilizáció létrejött. Ezen a területen

beolvasztotta és latinizálta az összes itt található népelemet, megsemmisítette és szétzúzta az ősi közösségeket, törzseket, nemzetségeket, népecskéket. Az egyént ezzel kiszakította az etnikai közösségből, amelynek addig tagja volt, s amelynek Európán kívül a legutóbbi időkhöz tagja maradt, s ezzel mintegy felszántotta, apróra törte a társadalmi talajt a későbbi fejlődéshez.

Az antik Római Birodalom fejlődésének utolsó évszázadaiban a polgárjogot a birodalom valamennyi lakosára kiterjesztette, a magántulajdont abszolút magántulajdonná tette, s ezzel mentesítette attól az utolsó kötöttségtől, hogy magántulajdonnal csak az rendelkezhetik, aki valamilyen etnikai közösség tagja – még ha ez az etnikai közösség az antik város is.

A bomlás évszázadaiban a Római Birodalom egész területén a rabszolgamunka fokozatosan átadta helyét a kis parcellára épülő termelési módnak.

A bomlás legutolsó időszakában a birodalom teljesen szétesett, és nem volt többé képes az egyes tartományok védelmét és igazgatását ellátni. Az új viszonyok között a földbirtokosok s a parcellabirtokon gazdálkodó kisparasztkok arra kényszerültek, hogy maguk alakítsák ki egymás közötti viszonyaikat, maguk határozzák meg az emberi érintkezés és együttélés szabályait, maguk igazgassák és védjék önmagukat. Ennek az önigazgatásnak a során minden tevékenységet, minden társadalmi funkciót, minden egzisztenciát mintegy újra kellett meghatározni.

Alapvetően az igazgatási, a termelési és a katonai funkciók váltak külön. Az igazgatás, a bíraskodás, a vitás ügyek elintézése, a közügyekről való gondoskodás, az életforma szentesítése és kezelése (keresztység, házasság, nevelés, termelési és családi szertartások, ünnepek stb.) funkcióját részben a földbirtokos, de túlnyomórészt a helyi értelmiség vállalta magára az egyházi szervezet kereteiben.

A keresztény ideológia legfőbb alapelvei már a kezdet kezdetén megfelelték a kisparaszti, egyéni termelői, az osztályhierarchiával egyesítő társadalmi rend követelményeinek. A kollektív vallásosság, a törzsi és nemzetségi szertartások helyébe individuális, egyéni vallásosságot helyezett, az Isten és az emberek közötti kapcsolatot személyes üggyé avatta, ami megfelelt a törzsi és közösségi kötelekekből kiszabadult emberek igényeinek.

Etikája a derekas helytállást, a személyes tisztességet, a vállalt kötelezettségek megtartását és teljesítését tekintette a legfőbb erénynek és a kötelességteljesítés tudatát a legfőbb boldogságnak. Ugyanakkor a szegények, a szerények, a munkájukat nehéz verítéssel jól végzők erkölcsi fölényét hirdette a gazdagokkal, az élősködőkkel, a képmutatókkal és az erkölcstelen életet folytatókkal szemben. Mindez megfelelt az akkori idők igényeinek. Legfontosabbak azonban nem a szavak és az elvek voltak, hanem a tettek és a gyakorlat, amely meghatározta a szavakat és az elveket is. Az új egyház képviselőire hárult az a feladat, hogy az új életforma kialakulását elősegítsék, hogy mindenütt, ahol új helyzet alakul ki, valamilyen precedenst alkossanak, hogy mindenütt, ahol a társadalmi csoportok között összeütközés támad, igyekezzenek azt elsimítani és a *modus vivendi* útját megtalálni.

Az egyháztörténelem nagy alakjai – az Ambrusok, a Gergelyek, a Jeromosok – mindenekelőtt úgy tűnnek fel, mint a reális élet, a gyakorlati problémák kitűnő ismerői, akik nem annyira elvek alapján indulnak el, mint reális szükségleteket igyekeznek

kielégíteni, az emberek életét ezzel vagy azzal az újítással könnyebbé tenni, nehéz válságok idején a kivezető utat megtalálni. A mindenütt egyformán használható latin bibliafordítás, a legkülönbözőbb rendű és rangú elemekből összeálló csoport által is énekelhető egyszólamú énekek, a legfontosabb emberi eseményekhez kapcsolódó ünnepi szertartások – az ehhez hasonló vívmányok tették a latin egyház útját feltartóztathatatlaná és az új civilizáció szempontjából nélkülözhetetlenné. Valamennyi vívmány közül a legfontosabb a plébániarendszer kialakítása volt, vagyis olyan szakemberek képzése, akiknek „szakmája” az volt, hogy az egyes falvak életében felmerülő problémákat megoldják, a kialakuló életforma szentesítését ellássák, a földesurak és a parasztok közötti viszályokban a közvetítő szerepét játsszák.

Az új termelés, az új életforma alulról jövő megszervezése, a társadalom önmagát szervező, önmagát igazgató munkája hozta magával a paraszti életformának azt a nyitottságát, melyet az előbbieken tárgyaltunk.

Az új viszonyok között szinte mindent előről kellett megszervezni. Ennek az újrakezdésnek a módja – mint hasonló helyzetben mindig – csak az lehetett, hogy mindazt, ami magától alakulóban, születőben van, tiszteletben tartják s valamiféle társadalmi elismerésben és szentesítésben részesítik.

A népvándorlás zivatarai között semmiféle hatalmasság nem gondolhatott arra, hogy a régi adórendszert és kényszerszervezeteket helyreállítsa. Ha valaki feltörte a földet, tiszteletben kellett tartani és békében kellett hagyni ahhoz, hogy az élet megindulhasson, vagy más területeken tovább folyhasson.

Így alakult ki az új életforma, és minden egzisztencia létjogosultságának és fejlődési jogának elismerése fokozatosan szokásszerű alapelvvé vált. A társadalom szokásrendje pedig olyan hatalom, melynek kikezdése csak hosszú évszázadok átalakító munkája során lehetséges. Ha a nemzedékek kialakítottak egy életformát, nagyon sok nemzedékre van szükség ahhoz, hogy ez az életforma lényegesen módosuljon. Az említett alapelvek átalakítására azonban azért sem kerülhetett sor, mert ez senkinek sem volt érdeke. A termelés és az új társadalom lassú kiépítésével a munkáskéz nem vált fölöslegessé, ellenkezőleg, még nagyon sokáig, évszázadokig inkább hiány mutatkozott munkászekekben. Igen nagy volt az erdőségek, mocsarak és más „szűzföldek” aránya. Amíg valamennyi megműveletlen, tehát szabad földet meg nem művelték, addig a parasztoknak mindig lehetősége volt arra, hogy a művelt vidékeket elhagyják, és esetleg elviselhetetlenné váló életformájukat új helyen kezdjék újra.

Már csak ezért is tiszteletben kellett tartani a paraszti termelés és életforma védettségére vonatkozó szokásokat.

Amellett az új társadalom uralkodó osztályának elemi érdeke volt, hogy a megműveletlen földek is művelés alá kerüljenek, ezért a költözés és az elemi szabadság elemi feltételeit biztosítani kellett.

Ami vonatkozik a szabad földekre, vonatkozik a kialakulóban lévő városokra is. Kevés volt a kézműves, kevés volt az ipari termék. Kőművesre, ácsra, asztalosra és kovácsra volt szükség. Földesuraknak, papoknak, parasztoknak egyaránt szükségük volt arra, hogy egyre több legyen a kézműves, egyre több legyen az ipari termék. Ehhez biztosítani kellett – ugyanúgy, ahogy a paraszti munka védettségét – az ipari munka védettségét, biztosítani kellett, hogy a kézműves bizonyos adó lerovása után

szabadon rendelkezék árufeleslegével, műhelyével, eszközeivel. Tiszteletben kellett tartani minden új foglalkozást, ösztönösen is meg kellett becsülni a szaktudást, mely annyira hiányzott, s melyre annyira szükség volt.

Így jött létre a kis parcella és a kézművesműhely aránylag háborítatlan magántulajdona, így született meg a középkori árutermelés, mely már nem törzsek és nemzetek között folyt – mint a keleti árutermelés –, hanem parasztok és kézművesek között.

A paraszti és ipari kis magántulajdon és ezen termékek árucseréje volt a további európai fejlődés hajtóereje, melynek létezése és fejlődése közgazdasági értelemben kifejezésre juttatta és mint vízcseppben a tengert visszatükrözte az új társadalom valamennyi szociológiai jellemvonását.

A termelőmunkában mutatkozó szaktudás megbecsülése – megint egy nóvum, mely csak az európai fejlődésben mutatkozik – áterjed a szellemi foglalkozásokban mutatkozó szaktudás megbecsülésére is. Az uralkodó osztály nem biztosíthatta és nem fejleszthette tovább uralmát a szakképzett értelmiség szolgálatainak igénybevétele nélkül. A fejlődés kezdete az volt, hogy ahány falu, annyi szokás, ahány földdarab, annyi egymástól eltérő, egymással nem azonosítható szolgáltatás, ahány foglalkozás, annyi életforma. A szolgáltatások, a birtok, a birtokon élő nép egyszerű számbavétele olyan új szellemi és igazgatási technika kialakítását kívánta meg, mely a keleti és antik társadalmakban ismeretlen volt. A római jog kristályosan tiszta alapelvekből indult ki, elvei szerint minden római polgár és minden magántulajdonban lévő vagyon úgy hasonlított egymásra, mint egyik tojás a másikra.

A középkor évszázadaiban kialakuló jogi és igazgatási tudományoknak és gyakorlatnak meg kell tanulnia, hogy a római jog egyszerű alapelveit életformák, egzisztenciák és szokások tarka sokféleségére alkalmazza.

Egyetlen egzisztenciához, egyetlen foglalkozáshoz, egyetlen vagyontárgyhoz sem nyúlhatott úgy hozzá, hogy mindazt, ami azzal járó szokásos jog és kötelezettség volt, tiszteletben ne tartsa. Mégis meg kellett tanulnia e tarka sokféleséget számba venni, és beláthatatlanul hosszú fejlődés árán olyan általános formákat kialakítani, melyek egyrészt nélkülözhetetlenek voltak az uralkodó osztály hatalmának kifejlődéséhez, másrészt a modern értelemben vett európai gazdasági élet és államiság kibontakozásához.

Így alakult ki az európai jogtudomány és államtudomány, valamint a jogászok és államigazgatási szakemberek társadalmi csoportja, mely mind a mai napig minden „rá tartozó, őt illető” kérdésben lényegileg kikezdzhetetlen és megfellebbezhetetlen fórumot jelent, a mai európai ember életét messzemenően befolyásolja, kormányok és államok hatalmát egyrészt növeli, másrészt korlátozza.

A többi szellemi foglalkozásnál hasonló fejlődési folyamattal találkozunk. Katonatisztek, bírák, hivatalnokok, mérnökök, orvosok, mezőgazdászok, pedagógusok stb. az európai fejlődés során egyre nagyobb számú, egyre zártabb és homogénebb társadalmi csoportokká és testületekké alakultak, és az „őket illető, rájuk tartozó” kérdésekben megfellebbezhetetlen és kikezdzhetetlen tekintélyekké váltak.

Híres tanulmányaiban Max Weber az európai fejlődés legfőbb ismertető vonásának az európai fejlődés racionalizmusát látta. Nem mond ellent ennek, ha a racionalizmus szociológiai korlátaira utalunk.

Ahogy igaz az, hogy az említett szakmákon belül egyre nagyobb mértékben hódított a minden emberi dolgokat megismerni és feldolgozni akaró racionális ész, ahogy az emberéletnek egyre nagyobb területei váltak e szakmákon belül racionálisan kezelhetőkké, úgy igaz az is, hogy a kormányok és államhatalmak racionális érdekből származó átalakítási terveinek a legnagyobb mértékben számolniok kellett e csoportok és testületek hagyományaival, hivatásszerű szokásaival. Nincs olyan jogi, közigazgatási vagy iskolareform, melyet ne jogászok, igazgatási szakemberek és pedagógusok hajtának végre. A reformokat ezért saját szokásaiknak megfelelően alkalmazzák, s ezáltal a túlságosan radikális átalakulásokkal szemben „közegellenállást” fejtenek ki.

Említettük az európai társadalomnak azt a fontos jellemvonását, hogy míg minden Európán kívüli társadalom csak külső hatások alapján volt képes a továbbfejlődésre, tehát minden eddigi társadalmi fejlődés hajtóereje a társadalmak többnyire összeütközésszerű kölcsönhatása volt, addig az európai fejlődés mind a mai napig belső erőforrások alapján fejlődött tovább.

A középkori Európa vázlatos szociológiai elemzése erre is magyarázatot nyújt. Ezt a társadalmat az egymástól elkülönülő társadalmi csoportok sokfélesége és kölcsönhatása jellemezte. A benne élő társadalmi csoportok mindegyike rendelkezett bizonyos gazdaságilag vagy fegyveresen megalapozott hatalommal, de egyik csoport hatalma sem volt elégséges ahhoz, hogy hosszú időszakon át felülkerekedhessék a többin.

A különböző társadalmi csoportok viszonylagos hatalmi egyensúlyát és ennek jelentőségét többen elemezték, így többek között utaltak az emberek ebből eredő mozgási szabadságára és választási lehetőségére. A technika, a termelés, a tudomány szempontjából épp ilyen fontos a kölcsönhatásból eredő kölcsönös megtermékenyülés.

Az európai középkor előtt az egymással harcoló embercsoportok etnikumok és közösségek, illetőleg ezek konglomerátumai voltak. Az egyén csak háborúban – mint fogoly, mint hódító, mint alávetett – vagy mint teljes jogú vendég lép át a másik közösségbe, s a tapasztalatok is csak háborúban vagy kivételképpen vendégként vándorolnak.

Az európai középkorban az etnikai különbségek egy társadalmon belül fokoztosan eltűnnek, a közösségek helyére társulások lépnek, az egyén kiküzdheti, hogy ahhoz a társadalomhoz csatlakozhassék, amelyet ő választott magának. Mai szemmel a középkori falu közösség, de az előző korokhoz képest mesterséges intézmény. Talán a legjellemzőbb középkori társulás az egyház, amely nemesek, polgárok és parasztok számára egyaránt jelentette a társadalmi mobilitás lehetőségét és eszközét.

Nemcsak a társulások tagsága cserélődött, hanem tevékenységi körük, társadalmi szerepük, alkalmazott technikájuk is. Küzdelmük elsősorban nem háború, hanem politikai, gazdasági és kulturális (vélemény- és gondolkodásbefolyásoló) versengés, érdekkonfliktusaik levezetése nem korlátlan és szabálytalan, hanem szabályozott, intézményesített, objektívált.

Minél közelebb vannak egy társadalom intézményei egymáshoz, minél intenzívebb köztük a kommunikáció, annál gyorsabb a társadalomban a technika fejlődése. E szempontból jellemző a középkorban a tudomány és az anyagi termelés kapcsolata és a kapcsolat hatása mindkettőnek a technikájára.

Racionális tudományunk egyik forrása az antikvitás: a spekulatív tudomány az ókorban született, de az antikvitás idején tudomány és termelés egymástól elzárt intézményvilág volt. A két intézményvilág eleven kölcsönhatása a középkorban teremtdött meg. Az antikvitásnak köszönhetjük a logikus tudomány, a középkornak a kísérleti tudomány és a tudományos technológia alapjait.

E néhány megjegyzés természetesen nem törekedhetett a középkori társadalom struktúrája, technikája és változása összefüggésének felderítésére; még kevésbé arra, hogy a társadalmi változás általános modelljét nyújtsa. Célja csupán annyi volt, hogy a középkori történelem tapasztalata alapján a kérdések helyes felvetéséhez járuljon hozzá.

Így többek között annak tisztázásához, hogy technikán nemcsak a szó szoros és megszokott értelmében vett anyagi termelési technikát kell érteni, hanem a társadalmi élet egész technikáját, tehát az üzemek szervezésének, az üzemek közti információ áramlásának, az érintkezésnek és cserének, a tudománynak, a tudomány és a termelés egymáshoz való kapcsolódásának, a dokumentumkészítésnek, a dokumentumok tárolásának és terjesztésének, az oktatásnak, az igazgatásnak, a hadászatnak a technikáját: az egységes rendszerként felfogott társadalom önfenntartó eljárásainak egységesen összefüggő rendszerét. A különböző egységek és szintek technikája között strukturális függés van, és éppen ezzel a strukturális összefüggéssel lehet az adott társadalmat jellemezni.